

Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ *

(Δοκίμιο φιλολογικῆς ἀρχαιολογίας)

... Ἄς χωρίσωμεν λοιπὸν τοὺς ὄρους τῶν ποιητικῶν γενῶν.

Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

The confusion of «kinds» is the inelegance of letters and the stultification of values.

HENRY JAMES

Πρέπει νά ἐρθεῖ ἡ ὥρα νά ξεπεράσουμε τή θεματική θεώρηση τῶν φαινομένων τῆς γραμματείας μας· ἀλλά γιά νά τά ξεπεράσουμε αὐτά, εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νά τά φθάσουμε.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Ἐνάμεσα στίς τόσες χάρες πού χρωστᾶμε, ὡς νεοελληνιστές, στόν καθηγητή Μανούσο Ι. Μανούσακα¹, εἶναι καί γιά τήν προσπάθειά του νά μᾶς ἐφοδιάσει, πρῶτα γαλλικά (1955) καί ὕστερα ἑλληνικά (1965), μέ μιά συνοπτικήν Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας κατά τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας². Εὐελπιστῶ πῶς ὁ σεβαστός συνάδελφος θά συμφωνήσῃ ὅτι εἶναι ἀνάγκη πιά ἡ Ἱστορία αὐτή νά ἐνημερωθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ, ὥστε νά συμπεριλάβῃ, μακάρι ἀναδιαρθρωμένη, τήν πληθώρα τῶν νέων στοιχείων καί ἀπόψεων πού δημοσιεύτηκαν – σέ μεγάλο βαθμό χάρη στόν ἴδιο – κατά τήν τελευταία εἰκοσαετία, ὅπως ἔγινε, σέ πρωτοβάθμιο ἐπίπεδο,

* Ἐπεξεργασμένη μορφή τοῦ πρώτου μέρους ἀνακοίνωσης στό Ε' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Ὀκτωβρίου 1981). Ἡ ἀνακοίνωση, πού εἶχε τίτλο «Προτάσεις γιά δύο νέα κεφάλαια στήν Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας», δέν δημοσιεύτηκε στή *Πεπραγμένα* (1986), γιά λόγους ἐν μέρει ἀνεξάρτητους ἀπό τήν θέλησή μου. Ὁφείλω νά προσθέσω πῶς ἡ τωρινή μορφή ὀφείλει πολλά στήν ἐγκαρδίωση ἢ καί σέ σχόλια καί ὑποδείξεις τῶν κκ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Νάσου Βαγενᾶ, Σπύρου Εὐαγγελάτου, Γιώργου Κεχαγιόγλου, Ρενάτας Λαδανίνι, Μαριλίζας Μητσού, Μενέλαου Παρλαμά, Μιχάλη Πιερῆ, Βάλτεο Πούχνερ καί Ἑλένης Τσαντσάνογλου.

1. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἐπιστημονικά Δημοσιεύματα 1938-1981: Περιλήψεις καί Εὐρετήρια*, 1982.

2. Βλ. Μανούσακα, *δ.π.*, ἀρ. 37 καί 2.

για την *Κριτική βιβλιογραφία του «Κρητικού Θεάτρου»* (1965), από τον κ. Στέφανο Κακλαμάνη³. Αυτόνομη θεωρώ πώς όλοι μας – κατά την γνώση του και την μόρση του ό καθείς – είμαστε πρόθυμοι να συμβάλουμε στην ενημέρωση και ανάπτυξη της *Ιστορίας Μανούσακα*, έστω και με άπλες παρατηρήσεις και προτάσεις όπως οι ακόλουθες, που πηγάζουν από τις άμηχανίες ενός άνειδίκευτου μά άφοσιωμένου άναγνώστη της Κρητικής Λογοτεχνίας⁴.

Η *Ιστορία Μανούσακα* άποτελείται κυρίως από δύο κεφάλαια (ή μέρη), σε χρονολογική τάξη, τά όποια τιτλοφορούνται:

A. «Η Προετοιμασία της Άνθισης», και

B. «Ο Αιώνας της Άκμης».

Κάθενα από αυτά τά κεφάλαια διαιρείται σε είδολογικά ύποκεφάλαια. Έτσι τό πρώτο κεφάλαιο έχει τέσσερεις ύποδιαιρέσεις:

A1. Διδακτικά ποιήματα

A2. Σατιρικά ποιήματα

A3. Έρωτικά ποιήματα

A4. Ιστορικά ποιήματα

Στό δεύτερο κεφάλαιο έχουμε τά εξής τρία ύποκεφάλαια:

B1. Τό Ποιμενικό Ειδύλλιο

B2. Τό «Κρητικό Θεάτρο» (με τέσσερεις ύποδιαιρέσεις)

B3. Τό Ποιητικό Μυθιστόρημα.

Η πρώτη παρατήρησή μου είναι πώς, ενώ έχουμε υίοθετήσει την είδολογική κατάταξη, όταν μιλούμε ή γράφουμε για την Κρητική Λογοτεχνία της Βενετοκρατίας, σιωπηρά έννοούμε μονάχα τον έμμετρο λόγο και διόλου τον πεζό. Βέβαια, τό θέμα της Κρητικής Πεζογραφίας είναι συγκριτικά άδιερεύνητο γραμματολογικώς, και συνεπώς δέν μπορεί να μάς άπασχολήσει τώρα εδώ. Περιορίζομαι λοιπόν στην εύχή, ή έπίπεδη γραμματολογική μας εικόνα της Κρητικής Λογοτεχνίας να γίνει κάπως στερεοσκοπική, με την προσθήκη τουλάχιστον ενός αντίστοιχου κεφαλαίου για την Πεζογραφία της ίδιας περιόδου – πράγμα που έν μέρει άρχισε να γίνεται στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας των Κ.Θ. Δημαρά και Λίνου Πολίτη*⁵.

Η άμέσως έπόμενη παρατήρησή μου είναι, ίσως, λιγότερο αυτόνόμη. Υίοθετώντας – κατ' άρχήν σωστά – την λεγόμενη είδολογική κατάταξη, διατρέχουμε έναν στοιχειώδη μεθοδολογικό κίνδυνο: την άνάμειξη μορφολογικών και θεματικών κριτηρίων, που συνεπάγεται την ίσοπέδωση λογοτεχνικού γένους και λογοτεχνικού είδους. Έτσι, προκειμένου για την Κρητική Ποίηση, από τά τρία βασικά ποιητικά

3. Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, «Κριτική Βιβλιογραφία του 'Κρητικού Θεάτρου'», (1965 - 1979), *Ό Έρρασιτής*, 17, 1981, σσ. 46-73.

4. Έσκεμμένα, άπέφυγα να συμπεριλάβω την Κρητική Λογοτεχνία στις πανεπιστημιακές μου παραδόσεις, μέχρι το φθινοπωρινό εξάμηνο 1978-79 στό Harvard. Έμμεσος καρπός εκείνων των παραδόσεων ήταν ή πρωτοποριακή έργασία της Dia M. L. Philippides, *Η Θυσία του Άβραάμ στον Υπολογιστή: Λεξιλογικοί Πίνακες και Υφολογικά Σχόλια – The Sacrifice of Abraham on the Computer: A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks*, Έρμης, 1986.

5. Και στις δύο περιπτώσεις, δέν έχουμε ιδιαίτερα κεφάλαια είτε ύποκεφάλαια ηρώως άφιερωμένα στην Κρητική Πεζογραφία, όπως συμβάινει για την ποίηση και τό δράμα.

γένη (᾽Αφηγηματικό, Δραματικό, Λυρικό)⁶ μόνο τό Δραματικό παρουσιάζεται στίς ὀργανικές του διαστάσεις καί εἰδολογικές του ὑποδιαιρέσεις: Τραγωδίες, Κωμωδίες, Ποιμενικό Δράμα, Θρησκευτικό Δράμα. ᾽Αντίθετα – γιά νά περιοριστοῦμε στό δεύτερο κεφάλαιο – παρατηρῶ πώς τό ᾽Αφηγηματικό γένος κυριολεκτικά διασπᾶται σέ δύο ὑποκεφάλαια, τό πρῶτο καί τό τρίτο, ἀντιστοίχως ἀφιερωμένα στήν *Βοσκοπούλα* καί στόν *Ἐρωτόκριτο*, τά ὁποῖα χωρίζονται ἀναμεταξύ τους ἀπό τό σχετικῶς ἐκτενέστατο ὑποκεφάλαιο τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. ᾽Ανάλογη διάσπαση παρατηρεῖται καί στήν *Ἱστορία Πολίτη*, ὅπου π.χ. *Ἡ Βοσκοπούλα* συνεξετάζεται μέ τήν *Πανώρια* στό ὑποκεφάλαιο «Ποιμενική Ποίηση»⁷.

Μά, εἶναι ἢ δέν εἶναι ποιμενικό εἰδύλλιο *Ἡ Βοσκοπούλα*⁸;

Βεβαίως καί εἶναι – καί ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη, θεματικά, συγγενεῦει περισσότερο μέ τήν *Πανώρια* παρά μέ τόν *Ἐρωτόκριτο*⁹. Μορφολογικά, ὅμως, ὑπάγεται στό ᾽Αφηγηματικό γένος, καί ὄχι στό Δραματικό, γιά τούς ἴδιους λόγους γιά τούς ὁποίους ὁ *Ἐρωτόκριτος*, ἀγκαλιά καί θεματικά συγγενεῦει μέ τήν *Ἐρωφίλη*, καί παρά τόν ἔντονα δραματικό του χαρακτήρα, δέν ὑπάγεται στό Δραματικό γένος, ἀλλά, καί αὐτός, στό ᾽Αφηγηματικό. Τέτοιες διακρίσεις, ἂν ἴσως καί φαίνονται σχολαστικές, ἐλπίζω πώς δέν εἶναι ἀχρηστες, π.χ. ἂν πρόκειται κάποτε νά καταπιαστοῦμε συστηματικά μέ τήν τεχνική τῆς ἀφήγησης στήν νεότερη ποίησή μας, ἀπό τόν *Ἀπόκοπο* τοῦ Μπεργαδῆ ὡς τό *Νεκρόδειπνο* τοῦ Σινόπουλου.

Παραμερίζοντας τώρα, γιά οἰκονομία χρόνου καί χώρου, κάποιες θεωρητικότερες παρατηρήσεις, σπεύδω νά διατυπώσω τήν πιό βασική μου, χρησιμοποιώντας καί πάλι κριτήρια μορφολογικά καί ὄχι θεματικά. Ὅτι δηλαδή στόν λεγόμενο Αἰῶνα τῆς ᾽Ακμῆς τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, ἀπό τά τρία κύρια ποιητικά γένη, στήν *Ἱστορία Μανούσακα* παραδόξως ἀντιπροσωπεύονται μόνο τό ᾽Αφηγηματικό καί τό Δραματικό. Καί λέω «παραδόξως», διότι τό Λυρικό γένος, ἐνῶ στό κεφάλαιο «Ἡ προετοιμασία τῆς ᾽Ανθισης» περιλαμβάνει, ἔστω καί σιωπηρά, σχεδόν τό ἕνα

6. Βλ. πρόχειρα (καί γιά βασική βιβλιογραφία) τά ἄρθρα «Genres» καί «Renaissance poetics» στό: Alex Preminger (ed.), *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton, ²1974. Ἐπίσης βλ. (καί γιά ἐκτενέστερη βιβλιογραφία) Alastair Fowler, *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Harvard, 1982. Γενικότερα, στήν γλώσσα μας, ἔξω ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες, οἱ ὅροι «γένος» καί «εἶδος» συνηθέστατα συγχέονται, μέ τάση ἐπικράτησης τοῦ «εἶδους».

7. Λίνου Πολίτη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σσ. 72-75.

8. Τό ἐρώτημα ἔμνε ἀνοιχτό ἴσαμε τό 1945, ὅποτε τό ἔκλεισε θετικά ὁ Κ. Θ. Δημαράς – πβλ. *Ἡ Βοσκοπούλα*, Κρητικό εἰδύλλιο τοῦ 1600. Κριτική ἔκδοση Στυλιανοῦ ᾽Αλεξίου, Ε.Κ.Ι.Μ., Ἡράκλειο 1963, σσ. λε΄-λη΄.

9. Γιά τό «παρένθετο» ποιμενικό στοιχεῖο τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, βλ. καί Λ. Πολίτη, «Ποιμενική ποίηση καί δράμα στήν Κρήτη», *Πεπραγμένα τοῦ Β΄ Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Δ΄, 1969, σ. 390 [= τοῦ ἴδιου, *Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας*, δευτέρη σειρά. Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 55-56]. ᾽Απορῶ πώς καί ὁ Πολίτης, ἀπαριθμώντας τά Κρητικά «ποιμενικά» κείμενα, παραλείπει τό δ΄ ἰντερμέδιο τοῦ *Γύπαρη* [= *Πανώριας*], τό ὁποῖο σώζεται στό χφο Π. Βεργωτή καί πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπό τόν Μανούσακα, «᾽Ανέκδοτα ᾽Ιντερμέδια τοῦ ᾽Κρητικοῦ Θεάτρου», *Κρητικά Χρονικά*, Α΄, ΙΙΙ, 1947, σσ. 569-571. ᾽Ο ᾽Αλέξης Σολομός (*Τό Κρητικό Θέατρο*, Πλειάς, 1973, σ. 159) χαρακτηρίζει τό ἰντερμέδιο αὐτό «ἀντι-ἀρκαδικό».

τρίτο τῶν ἔργων (καί δέν ἐννοῶ μόνο τά Ἑρωτικά ποιήματα, ἀλλά καί κάμποσα ἀπό τά Διδακτικά καί Σατιρικά)¹⁰, στό κεφάλαιο πού ἀφορᾶ τήν ἴδια τήν Ἐπιθετική ἢ Ἀκμή, φαίνεται νά ἀπουσιάζει δλότελα. Παρατήρηση πού γεννᾶ μιὰ σειρά λίγο-πολύ ρητορικά ἐρωτήματα ὅπως τά ἀκόλουθα:

Πρῶτο ἐρώτημα, γενικότατο: Εἶναι δυνατόν, ἐπί ὀγδόντα χρόνια, καί μάλιστα ἀπό τό 1590 ὡς τό 1669 – ὅταν δηλαδή στήν Ἰταλία ὁ κυρίαρχος Πετραρχισμός τοῦ Μπέμπο ἀνανεώνεται μέ τόν Μαρινισμό –, οἱ ποιητές τῆς Κρήτης νά ἀναστόμωσαν ξαφνικά καί ὀλοκληρωτικά τήν ἑλληνική λυρική τους ροή καί νά ἐπιδόθηκαν ἀποκλειστικά στήν δραματική εἴτε ἀφηγηματική ποίηση;

Δεύτερο ἐρώτημα, γενικό: Εἶναι δυνατόν ἡ ἀναστόμωση αὐτή, σέ τόσους συνειδητούς καλλιεργητές τοῦ Κρητικοῦ ποιητικοῦ λόγου, νά διοχετεύτηκε μερικῶς μέ ἰταλόγλωσσα (καί μόνο ἰταλόγλωσσα) λυρικά συνθέματα, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τά πεντακόσια – τόσα σονέτα, μαδριγάλια, ὠδές καί καντσόνες πού ξέρομε πῶς συνέθεσε ὁ ἰταλόπληκτος λόγιος Ἄνδρέας Κορνάρος¹¹;

Τρίτο ἐρώτημα, εἰδικότερο: Εἶναι δυνατόν οἱ Κρητές ζηλωτές τοῦ Ἀριόστο, τοῦ Γκουαρίνι, τοῦ Γκρότο, καί τοῦ Τάσο, νά περιορίστηκαν στήν ἑλληνική ἀναδημιουργία μόνον ἀφηγηματικῶν καί δραματικῶν ἔργων τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν, καί νά μὴν ἐνίωσαν τόν πειρασμό νά τοὺς συναγωνιστοῦν ἑλληνικά καί στήν λυρική τους παραγωγή; – ὅπως ἔκανε, γύρω στά 1570, ὁ ἀνώνυμος Κύπριος πού ἔγραψε τουλάχιστον 156 περίτεχνα ἰδιωματικά στιχορρηγίματα ἐν μέρει ἐμπνευσμένα ἀπό τόν Πετράρχη, τόν Ἀριόστο, τόν Μπέμπο, τόν Σανατζάρο κ.ἄ.¹²

Τέταρτο ἐρώτημα, εἰδικότατο: Εἶναι δυνατόν μιὰ τόσο πλούσια λυρική ιδιοσυγκρασία καί ἕνας ἀπόλυτος μάστορας ὄχι μόνο τοῦ ζευγαρωτοῦ δεκαπεντασύλλαβου μά καί τοῦ ἑντεκασύλλαβου (καί μάλιστα σέ τέρτσα ρίμα), ὅπως ὁ Χορτάτης, νά μὴν ἔγραψε οὔτε ἕνα ἔμμετρο ραβασάκι;

Ἡ ἀπάντηση καί στά τέσσερα αὐτά ἐρωτήματα πιστεύω πῶς λογικά δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀρνητική.

Ἄλλά τό λογικό (ἢ εὐλόγο) δέν εἶναι ἀναγκαστικά καί πραγματικό. Ὅσο καί ἂν γοητεύει ἡ παρομοίωση τῆς Τουρκικῆς κατάκτησης τῆς Κρήτης μέ τήν καταστροφή τῆς Ἀτλαντίδας¹³, ὅσο καί ἂν θεωρήσουμε φυσικό νά μὴ διασώθηκαν παρά τά ἐκτενέστερα ἔντεχνα ἑλληνόγλωσσα ποιήματα, ἀφηγηματικά εἴτε δραματικά, ὡστόσο, γιά νά παραδεχτοῦμε πῶς στόν «Αἰῶνα τῆς Ἀκμῆς» ὑπῆρξαν καί λυρικά ποιήματα γραμμένα στήν Κρητική λογοτεχνική γλῶσσα – καί μάλιστα πολλά –, ὀφείλομε νά

10. Π.χ. Ντελλαπόρτας, Σαχλίκης, Σκλέντζας, Φαλιέρος, *Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν...*, Ἐπαινος τῶν γυναικῶν – ἴσως καί ὁ Θρήνος τοῦ φαλίδου τοῦ πτωχοῦ (ἂν δέν ἀνήκει στό ἐπόμενο κεφάλαιο).

11. Ὁ καθ. Νικόλαος Παναγιωτάκης μέ διαβεβαίωσε πῶς ὁ ὑπολογισμός μου (κατὰ προσέγγιση βασισμένος στά δημοσιεύματά του γιά τοὺς Stravaganti καί τόν Ἄντρεα Κορνάρο) εἶναι πολύ κατώτερος ἀπό τόν συνολικό ἀριθμό τῶν τυπωμένων καί ἀνέκδοτων ποιητικῶν συνθέσεων πού ἔγραψε ὁ ὑποτιθέμενος ἀδελφός τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἑρωτόκριτου.

12. Βλ. πρόχειρα Θέμις Σιαπκαρά-Πιτσιλίδου, *Ὁ Πετραρχισμός στήν Κύπρο: Ρίμες Ἀγάπης*, 1976, σσ. 19, 24-25, 28-30, 35-36, 41-61 καί 311-319, 321-324.

13. Βλ. Μπεργαδῆς, Ἀπόκοπος – Ἡ Βοσκοπούλα, Ἐπιμέλεια: Στυλιανός Ἀλεξίου, Ἐρμῆς, 1979, σ. 49.

στηριχτούμε σέ κάποια στοιχεῖα ἢ τεκμήρια πού νά μήν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση.

Μά νά πού καί στοιχεῖα καί τεκμήρια ὑπάρχουν, δημοσιευμένα. Λίγο-πολύ καταχωμένα καί διάσπαρτα, εἶναι ἡ ἀλήθεια, ἀλλά πού ἄν συγκεντρωθοῦν καί ταξινομηθοῦν, μέ μιὰ μέθοδο κοινόχρηστη στήν ἀρχαιολογία, νομίζω πώς εἶναι πιθανό νά κλονίσουν καί τόν πίο δύσπιστο ἐρευνητή, ἀρκεῖ νά εἶναι ἀνοιχτός σέ ἀναθεωρήσεις τῶν καθιερωμένων σχημάτων. Δέν χρειάζεται νά ἐπικαλεστώ τά τραγούδια πού ἡ Ἀρετοῦσα βρήκε στό ἀρμάρι τοῦ Ρωτόκριτου, οὔτε κἄν νά ἀποσπάσω παραδείγματα ἀπό τίς ἄφθονες λυρικές ἐξάρσεις τῶν δραμάτων τοῦ Χορτάση – ἄλλωστε, αὐτό πού ὀνομάζουμε «λυρική ποιότητα», εἶναι κάτι τό κατεξοχόν ὑποκειμενικό. Διότι, ἀντικειμενικά, ἔχουμε καί λέμε:

Α. Τίς ἔμμετρες ἀφιερώσεις τῆς *Ἐρωφίλης* (76 στίχοι) καί τῆς *Πανώριας* (56 στ.), τοῦ *Ροδολίνου* (72 στ.) καί τοῦ *Φορτουνάτου* (66 στ.). Σύνολο: 270 δεκαπεντασύλλαβοι.

Β. Τούς 32 δεκαπεντασύλλαβους μέ τούς ὁποίους ὁ Ἰωάννης-Ἀνδρέας Τρωῖλος προσφωνεῖ τούς «ἀρετοστολισμένους ἀναγνώστες» τοῦ *Ροδολίνου*.

Γ. Τούς 6 ἔντεκασύλλαβους καί τούς 16 δεκαπεντασύλλαβους πού ὁ Νικόλαος Φιορέντζας ἀπευθύνει ἀντίστοιχα στόν Ροδολίνο καί στόν Τρωῖλο.

Δ. Ἀπό τούς Προλόγους τῶν Κρητικῶν Δραμάτων, γιά νά μήν πεῖ κανεῖς πώς κἀναμε ξαβολιές, προτείνω νά λογαριάσουμε μονάχα τοῦ *Ροδολίνου*, δηλαδή τίς 13 ἔντεκασύλλαβες ὀκτάβες (104 στ.), ὅπου ὁ προλογιστής (Τό Μελλούμενο) ταυτίζεται σαφῶς μέ τόν ποιητή¹⁴:

Καί μέσ στή δίβλο τούτη, γιά πάσ' ἕνα,
πώς ἔχει νά τελειώσει, ἔχω γραμμένα.

Ε. Ἀκόμη, ἐπιτρέψτε μου νά προσθέσω τά πέντε χορικά τῆς *Ἐρωφίλης* (267 στ.) καί σχεδόν αὐτοδικαίως ἐκεῖνα τοῦ *Ροδολίνου* (τρία σονέτα καί δύο δεκαεξάστιχα: 74 στ.).

ΣΤ. Τέλος, σίγουρα ἔχουμε καί τά τέσσερα τραγούδια πού «γρικιοῦνται ἀπό μέσα μέ σονάρε» στά δύο πρώτα ἰντερμέδια τῆς *Ἐρωφίλης* (32 στ.).

Γενικό σύνολο, ἐκτός λάθους ἢ παραλείψεως (ἐπίτηδες δέν ἐλογάριασα τά πέντε τραγούδια [82 στ.] τῆς Β', Δ' καί Ε' πράξης τοῦ ἀμφισβητούμενου καί ὀπωσδήποτε ὑποδεέστερου *Ζήνωνος*): 22 διαφορετικά ποιήματα, οὔτε ἀφηγηματικά οὔτε δραματικά, ἄρα λυρικά, συναποτελούμενα ἀπό 801 στίχους.

Ὅμως, καί ἄν ἀκόμα ἐπιμείνετε νά μή λογαριαστοῦν ὁ Πρόλογος τοῦ *Ροδολίνου* καί τά χορικά τῆς *Ἐρωφίλης*, μέ τό ἐπιχείρημα πώς ἔχουν μιάν ὑποτυπώδη δραματική λειτουργία, πάλι μᾶς μένουν 16 λυρικά ποιήματα μέ 430 στίχους. Ἑλληνοκρητικά, κομπά συνθέματα τοῦ Χορτάση, τοῦ Τρωῖλου, τοῦ Φόσκολου, ἀλλά καί τοῦ ἐρασιτέχνη ποιητή μά διάσημου κληρικοῦ Φιορέντζα – τεκμήριο πώς, στόν «Αἰώνα

14. Παραθέτω ἀπό τήν φιλολογική ἔκδοση: *Ροδολίνος*, τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωῖλου (17ου αἰώνα). Πρόλογος: Στυλιανός Ἀλεξίου. Ἐπιμέλεια: Μάρθα Ἀποσκήτη. Στιγμή, 1987. σ 57, στ. 71-72.

της Ἀκμῆς», ἡ σύνθεση ἑλληνικῶν, ἰδιωματικῶν, λογίων λυρικῶν ποιημάτων, στήν Κρήτη, δέν περιοριζόταν στούς καθαυτοῦ λογοτεχνικούς κύκλους.

Καί σέ τοῦτα τά ἐπώνυμα στοιχεῖα, ὀφείλω νά προσθέσω, καταλήγοντας, τό ἀνυπόγραφο ἐξάστιχο σχεδίασμα, τό ὁποῖο σώθηκε τυχαῖα στό χειρόγραφο τοῦ *Φορτουνάτου*. Χρονολογεῖται τρία χρόνια πρὶν ἀπό τήν παράδοση τοῦ Κάστρου, καί πιθανῶς ὀφείλεται στόν Μιχαήλ Φόσκολο¹⁵:

᾽Ω μάνα Βενετιά, πῶς τ' ἀπομένεις
κ' εἰς ἔγνοια δέ θωρῶ νά μπαίνεις;
Τήν Κρήτη πολεμοῦνε, ὁπού 'ν' παιδί σου,
κι ἀφήνεις νά τήν πάρουν οἱ ὄχθροί σου;
Κοντό δέν τό κατέχεις πρὶν τό μάθεις
πῶς γδέχεται ἀπό σένα βόθηθεια νά 'χει;

Τοῦτο τό λυρικό σχεδίασμα, προφανῶς, δέν ἔχει σπουδαία ποιητικήν ἀξία. Πέρα, ὅμως, ἀπό τό ἱστορικό καί συναισθηματικό του ἐνδιαφέρον, νομίζω πῶς μᾶς βοηθεῖ καί νά διακρίνουμε κάποιες λανθάνουσες γραμματολογικές προϋποθέσεις λίγο μεταγενέστερων λυρικῶν συνθέσεων, ὅπως π.χ. «Ἁ Θρηνοσ τῆς Κρήτης» τοῦ Γεράσιμου Παλλαδά.

Ἐδῶ ἐξαντλεῖται, ὄχι τό θέμα, ἀλλά τό ἀπόθεμα τῶν γνώσεών μου. Καλύτερα εἰπωμένο (*Ροδολίνος*, Ἀφιέρωση, 71-72):

Γιά τοῦτο ἐγώ σάν ἀτελής μένω στό περιγιάλι
κ' εἰς τό βαθύ σου πέλαγος ἄς πράσσου' διδασκάλοι.

Μέ ἄλλα λόγια, δέν θά ἐκπλαγῶ ἂν, πῶς ἐμπεριστατωμένες ἐρευνες τῆς βιβλιογραφίας εἴτε νεότερες ἀναδιφῆσεις τοῦ ἀνέκδοτου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, φέρουν σέ φῶς καί ἄλλα ἀποδεικτικά στοιχεῖα ἢ ἐνισχυτικά τεκμήρια. Ἔτσι, κιόλα, θά μπορέσει νά πλουτιστεῖ ἀκόμη περισσότερο ἡ πολύτιμη *Κρητική Ἀνθολογία* (² 1969) τοῦ φιλόλογου ἀρχαιολόγου-νεοελληνιστῆ, στόν ὁποῖο ἀφιερώνεται καί τοῦτο τό μικρό μελέτημα.

Ἀθήνα, καλοκαίρι 1981
Ρέθυμνο, χειμῶνας 1987-88

15. Βλ. Gareth Morgan, «Three Cretan manuscripts», *Κρητικά Χρονικά*, Η', 1, Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1954, σ. 68. Ἐπίσης βλ. Μάρκου Ἀντωνίου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*, Κρητική ἐκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο: Alfred Vincent, E.K.I.M. Ἡράκλειο, 1980, σ. νζ'.